

Bartoš, Jaromír

Problém obecné charakteristiky kauzální interpretace pohybu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1965, vol. 14, iss. B12, pp. [33]-43

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106445>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROMÍR BARTOŠ

PROBLÉM OBECNÉ CHARAKTERISTIKY
KAUZÁLNÍ INTERPRETACE POHYBU

Poznatek objektivního řádu všeho dění patří k nejstarším poznatkům člověka. Proto již na úsvitě evropského teoretického myšlení vznikají pojmy, které odrážejí zákonitost v objektivní realitě. K označení kategorií, které tak nebo onak odrážejí řád dění, užívalo se původně slov rázu zřetelně metaforického. Podle Herakleita v neustálém toku dění, ve vznikání a zanikání projevuje se řád, *logos*, který — jak aristokrat Herakleitos tvrdí — je chápán jen nemnohými. Podle názoru Anaxagorových vládne všemu dění „rozum“, *nús*, který Anaxagoras chápe v podstatě materialisticky jako přírodní řád — jak víme z polemiky idealisty Platóna.¹

U atomistů k ústředním pojmům jejich úvah patří pojem *ananké*, nutnost, s nímž je ve starověké literatuře spjata celá plejáda problémů atomistické „fyziky“ i morálky. Samo slovo *fysis* — „příroda“, stává se v údobí pozdější řecké filosofie synonymem přírodní zákonitosti. I v oblasti mimoevropské filosofie bychom našli podobné pojmy. Ve starověké filosofii čínské nacházíme např. slovo *tao* (původně „cesta“); toto mnohovýznamné slovo lze v pracích filosofických překládat nejčastěji jako „přírodní řád“.² Všechny tyto kategorie vyjadřovaly řád dění v jeho souhrnu. Byly velice obecné, a proto do jisté míry abstraktní.

Od těchto poněkud spekulativních kategorií se liší pojmy *příčina* a *následek*, které odrážejí řád zcela konkrétního, jednotlivého děje. V řeckém teoretickém myšlení se poprvé v hojnější míře objevují u atomistů. V době, kdy v řeckém myšlení dosud přežívaly různé animistické a jiné fantastické představy, Demokritos, který byl největším polyhistorem své doby, bojoval o racionální výklad všech dějů. Kauzálního výkladu jevů si cenil nade všechno na světě³ a slovo „příčiny“ se vyskytuje často přímo v názvech jeho spisů.⁴

Od těch dob se kauzalita stala jednou z nejzákladnějších kategorií filosofie, vědy i běžného denního myšlení. Stala se ovšem také zdrojem četných problémů filosofických a metodologických. Jeden z filosofických problémů je spjat hned se samým vznikem obou kauzálních kategorií. Na první pohled je patrné, že modelem pro oba pojmy byla činnost člověka: příčina se chápe jako jev, který „působí“, „vyvolává“ následek, následek se chápe jako produkt tohoto působení. Dokonce i v terminologii jsou symptomy toho odvození. V řadě slovanských slov se ozývá sloveso „činit“, řecké *aitia* značí původně zavinění a podobně jsou koncipována i slova *effectus* a *Wirkung*.

Antropomorfizující podoby obou kauzálních kategorií si povšimli někteří buržoazní filosofové devatenáctého století a tendenčně jí využívali při svých útocích proti myšlence objektivní zákonitosti dění nebo proti racionalismu vůbec. Problém antropomorfnosti je první z otázek, kterých si v našem zkoumání blíže povšimneme.

Odmítavé stanovisko k oběma kauzálním kategoriím je výrazně vyjádřeno již

u iracionalisty Nietzscheho. Je prý v nich něco „fetišistického“ a lze je v nejlepším případě pokládat za „konvencionální fikce“, jejich objektivizování není přípustné.⁵ Modelem kauzálního vztahu je lidské chtění a konání (Tun und Wollen),⁶ případně konání a trpění (Tun und Leiden), říká se ve Vůli k moci. Kauzální výklad prý je bezcenný: „Konečně chápeme, že věci nepůsobí nic: protože v ů b e c n e j s o u, takže pojem ‚kauzalita‘ je zcela nepoužitelný.“⁷

Ještě o něco dříve vznikala „filosofie jako by“ Hanse Vaihingera. Podle Vaihingera je kauzalita užitečnou fikcí. Příčiny, které působí, jsou prý jen mýty.⁸ Podle Vaihingera mají jak známo fiktivní ráz nejen všechny vědecké zákony, ale i všechny vědecké a filosofické kategorie; celkový světový názor Vaihingerův má tak svérázný agnostický a iracionalistický ráz.

Dosti podobné názory o kauzalitě lze nalézt i u pozitivisticky orientovaných autorů. Subjektivní idealista Ernst Mach vyslovuje naději, že přírodověda obě kauzální kategorie v budoucnosti odstraní. Mají prý „silný rys fetišismu“.⁹ Tím opakuje Mach názor vyslovený již Augustem Comtem, podle něhož „příčiny“ jsou pouhé fetiše našeho myšlení. I podle Macha je kauzalita jen výtvořem myšlení.¹⁰ Wilhelm Ostwald říká: „Kauzální zkoumání neorganických jevů je výrazně lidské a nic nás neopravňuje k tvrzení, že tytéž jevy nemohou být podrobeny zcela jinému způsobu zkoumání.“¹¹ Pojem kauzálního zákona si vytváříme sami.¹² Z pozic kondicionalismu napadá kauzalitu Max Verwor: „Pojem ‚příčina‘ je mystický pojem, který vznikl v primitivní fázi lidského myšlení... Kauzální zákonitost je spekulativní mystika.“¹³

V mnohém příznačná je i úvaha novopozitivisty Philippa Franka, tehdy profesora pražské německé university, který cituje Plechanova a uvažuje o otázce, zda je osobnost podmíněna společenskými poměry nebo naopak. Tvrdí, že jde o problém, který patří k otázkám z vědeckého hlediska bezsmyslým, „které mají smysl jen ve světě, jak si jej představuje primitivní animismus“; historický materialismus proto Frank výslovně odmítá.¹⁴

Všechny tyto názory jsou zjevně protivědecké a mohou sloužit jako doklady úpadku porevoluční buržoazní filosofie. V jednom bodě mají však asi relativně pravdivý základ. V tom totiž, že kauzální kategorie byly v době svého vzniku spjaty s poněkud animistickým pohledem na svět. To se dá očekávat. Animismus, názor, který chápe jevy oživeně a jaksí podle obrazu člověka, byl zcela zákonitým stadiem ve vývoji myšlení. Některé kategorie dialektiky nesou dodnes stopy původního antropomorfizmu, protože právě při výkladu pohybu byly kdysi používány analogie s lidskou činností.

Animistického původu je pravděpodobně nejstarší a dosud nejrozšířenější verze pojmu *náhoda*.¹⁵ Antropomorfní původ mají zjevně Aristotelovy (a středověké) spekulativní pojmy *forma* a *látka* a rovněž kategorie *možnost* a *nutnost*. Konečně i pojem *sila*, který se stal základním pilířem mechanistického myšlení, vznikl v údobí renesance z představ animistického a panpsychického rázu, což ovšem nic nemění na faktu, že záhy se stal pojmem ryze materialistickým a ve své době velmi progresivním.¹⁶ Kdo ví, jak klikatý bývá vývoj pojmů a jaké nečekané zákruty bývají na jejich vývojové cestě, toho podobné věci nepřekvapí. Souhrnně lze říci, že animistickým nebo antropomorfním původem nemůže být žádná kategorie dialektiky diskreditována; udržela-li se dodnes, dokazuje to, že je relativně pravdivým odrazem skutečnosti.

Připomeňme si ostatně známý výrok Engelsův: „Činnost člověka je zkouškou kauzality.“¹⁷ Praxe je nejen kritériem toho nebo onoho konkrétního kauzálního

výkladu, nýbrž dosvědčuje také, že sama kauzální metoda je relativně pravdivým odrazem skutečnosti. Základem kauzálního výkladu pohybu je skutečnost, kterou bychom mohli nazvat zákonitým následováním, objektivním vyplýváním nebo ještě lépe zákonitou změnou jevů. Kauzální výklad má za cíl myšlenkově reprodukovat změny v objektivní realitě, které mají svůj objektivní řád.

Základem kauzální reprodukce skutečnosti je tedy fakt objektivního řádu dění, v němž se jevy transformují v čase a prostoru tak, že časově pozdější plynou z časově dřívějších, a proto časově pozdější jevy jsou z předchozích (a naopak) v mezích dobových možností interpretovatelné. Tento objektivní řád pohybu by bylo možné pokládat za vlastnost časoprostoru, anebo ještě přesněji pohyb, jemuž je vlastní řád, je vlastností hmoty a jejích existenciálních forem prostoru a času.

Přes to všechno nebylo by však neúčelné zamyslet se nad tím, zda v našem chápání kauzálnosti se snad přece nezachovaly stopy antropomorfizmu a neovlivňují naše myšlení. Nesporně mají antropomorfní formu mnohé termíny, jako např. „působení“ a „vyvolávání“. Mají charakter stejně antropomorfizující jako pojem „síla“, který s nimi souvisí a o jehož provizornosti mluvil již Engels. Neří však obtížné uvědomit si, že příčiny nejsou žádné skryté síly, nýbrž že objektivně jde o různé transformace pohybu.

V té souvislosti před námi vyvstává problém i z o l u j í c í h o a z j e d n o d u š u j í c í h o r á z u kauzálních rozborů. Je nasnadě domněnka, že to snad souvisí se schématem *člověk* → *věc jím učiněná*. Nedomníváme se, že by v tom byl klíč k pochopení metodiky kauzálních rozborů, protože však izolující ráz kauzálního myšlení je otázka velmi důležitá, pokusíme se pojednat o ní obsírnějším způsobem.

Čtenáři jsou nepochybně známy glosy, kterými Lenin charakterizuje kauzalitu ve svých Filosofických sešitech: „Příčina a následek jsou jen momenty vesmírné vzájemné závislosti, souvislosti (univerzální) vzájemného sřetězení událostí . . .“ Všestrannost a všeobjímající ráz světové souvislosti je podle Lenina „jen jednostranně, úryvkovitě a neúplně vyjadřován kauzalitou“. O stránku dále čteme pak poznámku zvláště obsažnou: „Kauzalita, jak ji obvykle pojímáme, je jen malá částička vesmírné souvislosti, ale (materialistický dodatek) částička nikoli subjektivní, nýbrž objektivní reálné souvislosti.“⁴⁸

Ono zjednodušení je v kauzálního výkladu buď větší, nebo menší a je dáno jednak stupněm dokonalosti našeho poznání, jednak cílem, který svým rozbořem sledujeme. S určitou dávkou nepřesnosti lze říci, že v běžném denním životě obvykle hledáme příčiny způsobem značně zjednodušujícím, totiž tak, že k jednomu jevu hledáme jednu příčinu (případně jeden následek), v teoretických pracích však děláme kauzální rozbořy obvykle komplexnějším způsobem.

Onen silně zjednodušující způsob myšlení, který interpretuje dění pomocí schématu *jedna příčina* → *jeden následek*, je nepochybně původní formou kauzálního rozbořu. Jako doklad lze uvést dochované kauzální analýzy Demokritovy. V antických pramenech, na které jsme odkázáni, uvádějí je v souvislosti s jeho bojem proti pověrečné víře v náhodu, která tehdy byla pokládána za sílu zasahující do lidského života a později dokonce proměněna v bohyni. „Někteří tvrdí“, říká Aristoteles, a má na mysli především Demokrita, „že vše má určitou jakousi příčinu“.¹⁹ Simplikios tuto zprávu doplňuje konkrétními ukázkami Demokritových kauzálních výkladů.²⁰ V tomto našem pojednání nám nejde o Demokritovy názory co do jejich obsahu, nýbrž o to, že Demokritos uvádí vždy k jednomu

následku jednu příčinu a že Aristoteles a Simplikios, kteří o tom podávají zprávu, pokládají patrně takový postup za zcela samozřejmý.

Mezi více nebo méně zjednodušujícím rázem kauzálního myšlení a antropomorfními představami o dialektice pohybu je patrně určitá souvislost. Tak jako se v životě ptáme, kdo určitou věc udělal, tak při kauzálním výkladu tohoto typu klademe otázku, který jev způsobil zkoumaný následek. Zvláště zřejmá byla tato analogie v antickém Řecku, kde slovo *aitia* — „příčina“ znamenalo původně „zavinění“, „vina“. Tak podobně jako při soudním procesu byl hledán zpravidla jeden viník, i v kauzálním rozboru se obvykle hledala jedna příčina.

Poukazem na představy, které se zúčastnily při vzniku kauzálních kategorií, původ zjednodušujících tendencí není ovšem vysvětlen. Vlastní zdroj silného zjednodušení je v tom, že kauzální rozboru toho typu mají svou funkci a mají zcela eminentní význam přímo pro praktické jednání.

V pojednání „Kauzální analýza v běžném myšlení a její vztah k praxi“²¹ jsme se pokusili zkoumat silně zjednodušující kauzální rozboru typické pro běžné myšlení. Pokusili jsme se ukázat, že běžné kauzální rozboru mají jen v malé míře ráz teoretický, zobecňující, a že jejich hlavní funkce je sloužit praxi a být vodítkem k jednání.

Rozbor hledající k jednomu následku jednu příčinu jsme přirovnali ke kdysi propagované „metodě hlavního článku“. Rozboru tohoto typu se snaží najít příčinu, která zkoumaný jev „vyvolává“, a bychoťm realizováním příčiny mohli navodit následek, nebo naopak, je-li nežádán, zamezením příčiny zabránili následku. Že při oněch zjednodušeních jde především o cíle praktické, dosvědčuje metoda, kterou při analýzách tohoto druhu postupujeme.²²

V teoretickém myšlení se ovšem časem vžily postupy, při nichž se podává plnější a méně zjednodušený obraz kauzálního vzniku jevu. Teoretické kauzální myšlení má totiž charakter více zobecňující, proniká hlouběji k podstatě a abstrahuje od různých nahodilostí, kterými se řídí kauzální rozbor v běžném myšlení. Proto také vědecký kauzální výklad méně zjednodušuje.²³

Filosofové pojednávající o kauzalitě proto zřídka mají na mysli krajně zjednodušující schéma *jedna příčina → jeden následek*. Přece však lze takové případy najít. Názorným dokladem extrémně simplifikující koncepce je výklad ve Filosofickém slovníku od J u d i n a a R o z e n t a l a (heslo „Příčinnost“, začátek předposledního odstavce): „Učení dialektického materialismu o příčinnosti spočívá v následujících základních tezích: . . . Každý jev vyplývá z určité příčiny, je následkem té nebo oné příčiny. Příčina a následek na sebe působí . . . Příčina vyvolává následek, ale ani následek není pasivní, působí na svou příčinu . . .“ Celé heslo uvažuje stále o vztahu jediné příčiny k jedinému následku.

Většina soudobých autorů se ovšem nad problémy kauzality zamýšlí hlouběji. Zvláštní zmínku podle našeho mínění zasluhuje názor Stanislava R o s y p a l a, podle kterého ke vzniku účinku vzniká rozporným střetnutím dvou dějů (resp. skupin dějů), a s tím příbuzný názor Vojtěcha F i l k o r n a, který původ účinku hledá v zásahu vnějšího děje do určitého relativně izolovaného systému. Sami tyto názory plně neakceptujeme. Koncepce Rosypalova podle našeho mínění vystihuje určitý typ kauzálního děje, v jiných případech však může být reálný děj složitější. Pokud jde o názor Filkorňův, nejsme si zcela jisti, zda onen děj chápaný jako příčina, musí být vždy vzhledem k systému relativně vnější. U některých zvláště složitých procesů může být vnitřní dialektika samopohybu tak

bohatá, že příčiny změn lze v mnohých případech hledat uvnitř procesu a ne mimo něj (máme přitom na mysli např. děje společenské).

Někteří autoři mluví prostě o *mnohosti* příčin; patří k nim např. V. J. Blumberg a I. A. Suslov ve sborníku Kategorie materialistické dialektiky a M. C. Strogovič ve své Logice.²⁵ Koncepce uznávající pluralitu příčin se ovšem za určitých okolností může velice blížit kondicionalismu. Kondicionalismus vysvětluje jevy výčtem „podmínek“; nazveme-li je v duchu pluralistického kauzalizmu „příčinami“, výklad jevu se tím nijak nezlepší. Podstata kondicionalismu spočívá v tom, že vznik následku vysvětluje prostým výčtem jevů geneticky s ním spjatých, které se zpravidla nazývají „podmínky“. Takový výklad má svou funkci při popisu uměle zjednodušených laboratorních dějů — a v této oblasti asi také původně kondicionalismus vznikl. Při popisu jiných jevů a zejména procesů společenských je však zcela nevhodný. Především nevyhovuje proto, že „podmínek“ je často takřka nespočetné množství a závisí ve značné míře na popisujícím, kolik a které ve svém rozboru uvede. Druhá ještě závažnější vada kondicionalistického popisu spočívá v tom, že se v něm staví na jednu úroveň velmi podstatné jevy s okolnostmi méně závažnými, takže výsledný obraz je neinstruktivní a případně značně zkreslující. Je např. známo, že v buržoazní sociologii, resp. filosofii dějin, se často při zkoumání problému kladou vedle sebe různé „faktory“ biologické, geografické, ekonomické, kulturní, psychologické apod., a výsledkem pak bývá zamlžení problému a zastření pravé skutečnosti.

Rozdíl mezi kondicionalistickým a kauzálním výkladem spočívá v tom, že kondicionalismus je plochý a pozitivisticky deskriptivní, zatímco kauzální výklad se snaží odhalit podstatu děje. Proto také v kauzálním výkladu rozlišujeme mezi příčinami a podmínkami. Rozdíl mezi nimi spočívá ve větším a menším stupni podstatnosti. Z toho důvodu se podmínkám také někdy říká „vedlejší příčiny“ (v řecké filosofii se používalo termínu *synaitia* = spolupříčina). Existují ovšem i pokusy definovat rozdíl mezi příčinami a podmínkami jinak než stupněm podstatnosti. Názor, že příčiny jevů *vyvolávají* a podmínky při tom *spolupůsobí*, je ovšem tak antropomorfní, že toho sám o sobě mnoho neříká. Proto marxistické práce někdy uvádějí, že na rozdíl od podmínek příčiny určují podstatný ráz, *kvalitu* následku. Tato formulace opravdu vystihuje charakter některých procesů. Tak lze např. říci, že příčinou tuberkulózy je infekce Kochovým bacilem, zatímco oslabení organismu je jen podmínkou vzniku nemoci. Při analýze poněkud složitějších dějů,²⁶ zejména společenských procesů, však rozlišování toho, co určuje kvalitu, a toho, co ji neurčuje, stává se značně iluzorním a „příčiny“ a „podmínky“ se liší jen stupněm podstatnosti a závažnosti.

K utřídění jevů na podstatnější a méně podstatné existuje v kauzálních výkladech celá nomenklatura hodnotící zkoumaná fakta. Tak to, co pokládáme za nejdůležitější, označujeme jako *hlavní* příčinu, ostatní jsou *vedlejší* příčiny a *podmínky*. Fakta ještě méně významná uvádíme jako *okolnosti*. Je-li zkoumaný děj vyvolán něčím málo významným, označujeme to jako *podnět*. Tato odstupňovaná hierarchie pojmů dosvědčuje, že kauzálnímu výkladu jde o podstatné a o odlišení podstatného a nepodstatného, zatímco v kondicionalismu je vše na úrovni „podmínek“. Je to tedy značně zjednodušení, uvádíme-li „příčinu“ a „následek“ jako párové kategorie; ve skutečnosti protipólem pojmu „následek“, resp. „účinek“ (pokládáme-li oba pojmy za totožné²⁷) je celá skupina kauzálních pojmů. Nemí ovšem nezbytně nutné, aby se v kauzálním rozboru přímo mluvilo o „příčině“,

„následku“ nebo se používalo jiných shora uvedených termínů. Kauzální vztah může být vyjádřen i jinými slovy.

Okolnosti spjaté s genezí určitého jevu lze redukovat na malou skupinu hierarchicky uspořádaných příčin a podmínek, protože to umožňuje sama struktura skutečnosti. Velmi stručně řečeno, je to možné proto, že reálný pohyb se skládá z velkého množství procesů a soustav procesů, které jsou mezi sebou i uvnitř spjaty vztahy podstatnými, méně důležitými a zanedbatelnými. Tyto procesy neustále mění své vlastnosti, spájejí se a zase se rozrůžňují a jsou na nich patrné kvalitativně odlišné úseky. Tážeme-li se po původu nějakého jevu, je vždy možná relativně úplná odpověď poukazem na několik málo jevů s ním geneticky spjatých.

Z našeho dosavadního výkladu vyplývá, že kauzální vztah je v objektivním řádu dění určitá souvislost mezi jevy, a to souvislost podstatná buď v obecné rovině, anebo podstatná vzhledem k naší okamžité situaci, a že tuto souvislost se snažíme poznat, zatímco od ostatních vztahů více nebo méně abstrahujeme.

Bude jistě vhodné, zaujmeme-li na tomto místě stanovisko k otázce, která je v současné době dosti diskutovaná, totiž k otázce *časového momentu* v kauzálním vztahu. Pokud jde o literaturu u nás publikovanou, těmito problémy se zabýval především A. I. U j e m o v a dotkli se jí také Vojtěch F i l k o r n a Ludvík T o š e n o v s k ý.²⁸ Filkorn říká ve své studii, že „všichni teoretici a metodologové pokládají kauzální vztah za časový“. Má pravdu alespoň v tom, že v současné době tento názor převládá; sami se k němu s určitou výhradou přidáváme.

Prvek časové následnosti pokládáme pro kauzalitu za charakteristický. Podle našeho mínění jako kauzální odrážíme myšlenkově zpravidla jevy, které spolu podstatně souvisí a časově po sobě bezprostředně nebo v odstupu následují. Ti, kdo jsou jiného názoru, mohou mít na mysli zejména dvě věci. První z nich je starý problém (chceme-li to problémem nazývat), jak může příčina produkovat následek, jestliže dokud příčina existuje, neexistuje následek, a až vznikne následek, příčina již zanikla. Toto sofisma anebo tento pseudoprobém je produktem toho, co Filkorn nazývá „substanciálním“ pohledem na kauzalitu. Zmizí beze stopy, jakmile si uvědomíme, že objektivně existuje jenom bohatě rozrůžněný materiální pohyb a jeho různé transformace (např. kvalitativní změny) a že „příčina“ a „následek“ jsou jen kategorie, jimiž myšlenkově odrážíme jevy, které spolu podstatně geneticky souvisejí.

Ten, kdo zastává koncepci současnosti mezi příčinou a následkem, může mít ovšem na mysli něco jiného. Příčina a následek mohou být opravdu současné (jinak řečeno mohou existovat jevy současné, které přesto odrážíme jako příčinu a následek). Je to možné v tom případě, kdy určitý relativně dlouhotrvající jev kontinuálně produkuje další jev, takže příčina a následek se nám pak jeví jako současné. Jak je tedy patrné, časový moment je pro kauzální vztah dosti charakteristický, není však podstatný. Podstatný je moment genetický, časový je z genetického odvozen.

Říká-li se tedy, že příčina a následek mohou (v některých případech) být současné, není třeba vznášet námítky. Složitější je situace tvrdí-li se, že příčina a následek na sebe působí a ovlivňují se, případně že následek působí zpětně na příčinu. Pokud se tím myslí, že se tak děje vždy, resp. zpravidla (viz výše uvedený citát z Rozentalova—Judinova Filosofického slovníku), je to ovšem nesmysl. Mní-li se však, že se to může dít někdy (a jindy opět ne), je třeba se takovým názorem zabývat.

Podle našeho mínění není zcela vhodné říkat, že následek působí zpětně na příčinu. Nejde nám zde o objektivní fakt zpětného působení, o ten jistě nevznikne spor. Jde o pojmy nebo termíny, což je v tomto případě totéž. Jev, který působí, by se *ex definitione* měl nazývat příčinou, zdrojem nebo podobně. Proto by se raději mělo říkat, že následek se v některých případech stává *příčinou* zpětného působení.

Jde však přece více než o slova a termíny. Ti, kdo mluví o vzájemném ovlivňování příčiny a následku, mají zpravidla na mysli takové vztahy, jako je vztah mezi základnou a nadstavbou. Přitom si dostatečně neuvědomují, že na vyjádření komplikovaných dialektických vztahů ve složitých procesech kategorie příčiny a následku nestačí. Jsou tomu téměř již dvě století, co Immanuel Kant ke „kauzalitě“ a „substancialitě“ přidal třetí kategorii, „vzájemné působení“. Zavedl ji do filosofie ne pro svou zálibu v čísle tři, nýbrž protože ji počínající dialektické myšlení potřebovalo. Hegelův kategoriální systém je již mnohem bohatší; k důležitým pojmům jeho dialektiky patří např. pojem „zprostředkování“. Marxistická filosofie má mnoho kategorií a Lenin výslovně říká, že kauzalita je jen jedním momentem, jen malou částíčkou vesmírné souvislosti. Marxističtí autoři našeho století museli často bojovat proti buržoazním indeterministům a v té souvislosti se objevila silná tendence chápat kauzální kategorie jako nejzákladnější kategorie dialektiky. Je však třeba si uvědomit, že sebevětší transformace obsahové a rozsahové nemohou uzpůsobit kategorie příčiny a následku tomu, aby obsáhly veškerou plnost dialektiky dění.

Jak je z našich vývodů patrné, pokládáme za nutné, aby kategorie „příčina“ a „následek“ byly vyhrazeny pro jednosměrné přechody pohybu, a vztahy jiného typu aby byly vyjadřovány jiným způsobem. Tak např. vztah základny vzhledem k nadstavbě, obsahu k formě, hmoty vzhledem k vědomí je vhodné označovat za *prvotní*. Kategorie kauzality tak jako každý jiný pojem má v marxistické filosofii své relativně stálé místo v soustavě pojmů a nadto má i velice výraznou funkci heuristickou. Není proto dobré, vládne-li nejednotnost v jejím chápání.

Obsah pojmů tak vyhraněných je relativně stálý, avšak metody se mění a u kauzální metody je vývoj dosti patrný. Vojtěch Filkorn kdysi jasně odlišil metodu kauzální od novější metody dialektické a sami jsme kdysi rovněž poukázali na rozdíl mezi metodou kauzálně mechanickou a metodou Hegelovou a Marxovou; když chce Jindřich Zelený ve své knize charakterizovat metodu Marxova Kapitálu, nemluví o metodě kauzální, nýbrž strukturálně-genetické.²⁹ Avšak byla-li mezi kauzálně mechanickým a dialektickým způsobem výkladu dosti příkrá kontrapozice, nelze totéž tvrdit o vztahu mezi marxistickou metodou kauzální a dialektickou. Marxistické kauzální myšlení do jisté míry implikuje dialektiku a kauzální výklady se přizpůsobily soudobému mnohotvárnému myšlení. Marxistická kauzální analýza není schematická. To ovšem velice ztěžuje náš úkol, tj. úkol podat obecnou charakteristiku kauzální metody. Snazší je popsat určitý *typ* kauzálního myšlení. Tak např. lze popsat kauzální výklady v běžném denním myšlení pro jeho určitou omezenost. Rovněž popis, který podává Filkorn (viz pozn. 24 a 28), se podle našeho mínění vztahuje spíše na určitý typ kauzálního myšlení než na kauzální rozbory vůbec. Vědecká kauzální interpretace je dnes metoda velmi různotvárná a přizpůsobená soudobému složitému způsobu myšlení.

Říkat, že kauzální výzkum je „hledání příčin“, je tvrzení poněkud tautologické, a proto málo obsažné. Nelze se ani spokojit s názorem, že kauzální interpretace

je „výklad následných událostí z předchozích s nimi souvisejících událostí a naopak“, a to proto, že časová následnost není nezbytná.

Někteří autoři mlčky předpokládají, že kauzální rozbor zkoumá vznik určité změny v systému. Za předpokladu, že je tomu tak, mohli bychom otázku o příčinách následku interpretovat jako problém, za jakých podstatných okolností vzniká taková transformace pohybu, že nastává zkoumaná změna. Tato formulace by však nebyla dosti obecná, protože ptát se můžeme nejen po příčinách změny, je možné ptát se rovněž, proč určitá změna nenastala, nebo proč určitý stav trvá dále. Proto je podle našeho mínění vhodné místo o změně mluvit o „jevu“, přičemž „jev“ je třeba chápat jako kategorii co nejobsáhlejší.

Snad by bylo možné vyslovit názor, že pro kauzální rozbor je typické zaměření genetické analýzy k *jednomu* jevu: k jednomu účinku, jehož příčiny hledáme, nebo k jedné příčině, jejíž následky se snažíme předvídat. Je to typické pro většinu kauzálních rozborů, není to však nic mimořádného. Plyne to z charakteru našeho myšlení, anebo lépe řečeno z úkolů, které před nás staví praxe, takže ona schopenhauerovská otázka *Proč?* se vztahuje zpravidla k jednomu, resp. třídě jevů, které se právě staly problémem. Tento rys je však přece dokladem dosti blízkého sepětí kauzální metody s životem a praxí. U některých jiných vědeckých postupů — např. u analýz vztahových, funkcionálních, při osvětlování reálných nebo pojmových struktur — se tento rys v té míře nevyskytuje.

Je dále třeba zcela odmítnout názor, že kauzální myšlení vysvětluje jevy *výčtem* příčin a podmínek, případně výčtem s vyznačením větší nebo menší důležitosti. V marxistickém kauzálním rozboru vůbec nemůže jít o nějakou enumeraci, nýbrž o přibližnou reprodukci situace rozhodné pro vznik zkoumaného jevu včetně naznačení důležitých vztahů a okolností. Marxistický kauzální rozbor musí alespoň zkratkovitě reprodukovat dialektiku zkoumaného úseku dění.

Tak dospíváme k závěru, že marxistický kauzální rozbor lze charakterizovat jen slovy velmi obecnými. Podle našeho mínění tedy věta „kauzální rozbor zkoumá příčiny jevů“ znamená asi toto: Kauzální rozbor zkoumá jev tím, že zkoumá místo jeho vzniku v kontextu různých procesů, úseků procesů, jejich stránek a dialektických vztahů a reprodukuje situaci vzniku buď s dosažitelnou relativní úplností, jde-li o výzkum teoretický, nebo se zkratkovitou kusostí, jde-li o zodpovězení praktické otázky, a přitom si z pochopitelných důvodů všímá především souvislostí nejpodstatnějších. — V podobném duchu by bylo možné vykládat větu „kauzální rozbor zkoumá *následky* uvažovaného jevu“; v tom případě se opět zkoumají jevy svým vznikem podstatně spjaté s uvažovaným jevem.

Charakterizovali jsme tedy kauzální výklad jako určitý typ výkladu genetického a naznačili některé jeho typické znaky. Naskytá se otázka, zda snad nemá ještě další charakteristické rysy. Domníváme se však, že další charakteristiky by byly problematické, protože by pravděpodobně neměly obecnou platnost.

Tímto pokusem o obecnou charakteristiku kauzální metody se dostáváme k závěrům, které mají značnou metodologickou závažnost. Dospíváme k poznání, že uvažujeme-li o vědecké kauzální metodě naší doby, musíme se zříci všech simplifikujících představ, protože jsou již přežitě. Lidské poznání se neustále zdokonaluje, osvobozuje se od schémat, jimiž bylo dočasně zatíženo, a čím dále tím komplexněji odráží mnohavrstevnou zákonitost jevů. (To platí nejen pro teorii. Připomeňme jen, jak velice pohašla sláva simplifikující „metody hlavního člán-

ku“ při vypracovávání politických a hospodářských plánů a opatření.) Jen jde-li nám o stručnou odpověď na prostou praktickou otázku, odpovídáme zjednodušujícím způsobem. Ve všech důležitějších případech — zejména tehdy, jde-li nám o odpověď obecnější platnosti — usilujeme o hlubší a úplnější postižení objektivní reality. Vědecká kauzální metoda má nezadržitelnou tendenci proměnit se v nejšíře a nejobecněji chápanou metodu genetickou. Mluvíme v tomto případě o kauzální *metodě*. Kauzální *kategorie* se v té míře proměnit nemohly; proto je při náročnějších genetických rozbořech obvykle ani nepoužíváme.

Je to snad závěr poněkud paradoxní, je však očekávatelný. V průběhu vývojového procesu lidského poznání se zdokonalují jak poznatky, tak i metody poznání a formy interpretace skutečnosti. Zjistíme-li, že v té či oné souvislosti nám již dosavadní kategorie nestačí, je to jen dokladem radostné skutečnosti, že progresivní vývoj pokračuje dále.

POZNÁMKY

- ¹ Srovnej Platon, *Faidon*, 97 n.
- ² Srovnej např. stař. A. Zemplinera, *Staročínská přírodní filosofie*, Filosofický časopis 1959, 2, str. 154.
- ³ Srov. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, B 118 a A 33. Český překlad: *Zlomky starořeckých atomistů*, Praha 1953, str. 119 a 120.
- ⁴ O Demokritově úsilí o poznání kauzálního řádu dění a jeho boji proti víře v náhodu viz J. Bartoš, *Pojem „náhoda“ v předhegelovské filosofii*, Filo. časopis CSAV, č. 1, 1960.
- ⁵ F. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, Leipzig 1905, Hauptstück I, § 21, str. 33.
- ⁶ F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, Leipzig 1906, kniha III, §§ 546 a 551, str. 405 a 409.
- ⁷ Citované Nietzschovy názory se neobjevují v dějinách filosofie poprvé. Byly v podstatě vysloveny již francouzským filosofem Main de Biranem a ještě dříve reprezentantem tzv. skotské školy Thomase Reidem. Srovnej Giovanni Cesca: *L'origine del principio de causalità*, Verona e Padova 1885, kap. II.
- ⁸ H. Vaihinger, *Die Philosophie des Als Ob*, Leipzig 1932, str. 44, a na mnoha dalších místech.
- ⁹ E. Mach, *Populärwissenschaftliche Vorlesungen*, Leipzig 1896, str. 269. Podobně i ve spisu *Prinzipien der Wärmenlehre*, Leipzig 1896, str. 433, mluví Mach o „stopách fetišismu“.
- ¹⁰ E. Mach, *Die Mechanik in ihrer Entwicklung*, Leipzig 1889, str. 455.
- ¹¹ M. Ostwald, *Grundriss der Naturphilosophie*, Leipzig 1908, str. 42.
- ¹² W. Ostwald, *Vorlesungen über Naturphilosophie*, Leipzig 1902, str. 30.
- ¹³ M. Verworn, *Die Frage nach den Grenzen der Erkenntniss*, Jena 1908, str. 17.
- ¹⁴ P. Frank, *Das Kausalgesetz und seine Grenzen*, Wien 1932, str. 208.
- ¹⁵ J. Bartoš, cit. čl. (viz pozn. 4), str. 38 nn.
- ¹⁶ Srov. J. Bartoš, *K otázce vzniku novověké kategorie hmoty*, Filo. časopis 3/1964.
- ¹⁷ B. Engels, *Dialektika přírody*, Praha 1950, str. 196.
- ¹⁸ V. I. Lenin, *Filosofické sešity*, Praha 1953, str. 129 n.
- ¹⁹ Aristoteles, *Fyzika II 4*, 195b; *Zlomky*, str. 100.
- ²⁰ Simplicios uvádí o Demokritovi: „Tak za příčinu nalezení pokladu má kopání nebo zasazení olivy a za příčinu toho, že byla rozbita lebka lysého člověka, má orla, jenž shodil na zem želvu, aby se rozbil její krunýř.“ Na jiném místě říká: „Někdo maje žízeň napil se studené vody a uzdravil se. Tu podle Demokrita není asi příčinou uzdravení náhoda, nýbrž žízeň.“ Srov. Simplicios, *Comm. in physicam*, 330, 14 n. a (*Zlomky*, str. 100) a str. 328, 3 n.
- ²¹ Srov. J. Bartoš, *Die Kausale Deutung in alltäglichen Denken und ihre Beziehung zu der Praxis*, SPFFBU G 5/1960.
- ²² V citovaném článku ukazujeme, že běžné myšlení se při hledání příčiny řídí obvykle těmito zásadami: 1. Má sklon pokládat za příčinu poslední nezbytnou podmínku, tedy fakt, který bezprostředně vyvolal následek a změnil tak „možnost“ ve „skutečnost“. Na realizaci poslední

- nezbytné podmínky závisí vznik následku; poslední nezbytná podmínka je proto klíčem, kterým lze následek vyvolat nebo mu zabránit. 2. Byl-li některý z jevů geneticky spjatých s následkem vyvolán lidskou činností, hledá se příčina obvykle v něm; naopak faktory lidským jednáním vůbec neovlivnitelné mívají v kauzálním rozboru ráz zamlčených předpokladů. 3. Má-li některý z jevů geneticky spjatých s následkem značně mimořádný ráz, vidíme obvykle příčinu v něm. Jde-li přitom o lidský čin, má takový rozbor takřka pedagogický ráz. — V případech kolize mezi těmito pravidly platí, že každé následující pravidlo je více závazné než předcházející.
- ²³ Srov. shora uvedenou stať, str. 97 n.
- ²⁴ Rosypalova práce K otázce příčinnosti v přírodních vědách vyšla ve *Sborníku I. Ideologicko-metodologické konference přírodovědecké fakulty university v Brně*, Praha 1955. — V. Filkorn píše o otázce ve studii „*Niektoré problémy kauzality*“, sborník *Otázky dialektiky poznania*, Bratislava 1961.
- ²⁵ „Na příklad dráha, po níž se pohybuje dělostřelecký náboj, jak ukazuje zkušenost, závisí na společném působení celé řady příčin: na působení přitažlivosti, na odporu vzduchu, na počáteční rychlosti náboje, na velikosti a kvalitě prachové nálože, na stavu větru, na rotaci, kterou náboji dává šroubovitý závit v hlavni děla, na zahřátí náboje, jež vzniká třením o stěnu hlavně a o vzduch, na zmagnetování v magnetickém poli aj.“ *Kategorie materialistické dialektiky*, red. M. M. Rozenal a G. M. Štraks, čes. překlad Praha 1958, str. 81. Podobné názory vyslovuje M. C. Strogovič, *Logika*, Moskva 1949, kap. 11, str. 301 nn.
- ²⁶ Jde např. o otázky „jaké byly příčiny vzniku maďarské kontrarevoluce r. 1956“, „jaké jsou příčiny zaoctávání našeho zemědělství“ a o složité otázky podobného typu.
- ²⁷ Poznamenáváme, že pojmy „účinek“ a „následek“, které se ve filosofii pokládají za identické, mimo filosofii nemají zcela shodný obsah. Pojem „účinek“ odrážíme jev, který z příčiny plyne v bezprostřední časové souvislosti. Naproti tomu „následek“ může být časově odlehlejší a může souviset s příčinou jen zprostředkovaně. Toto terminologické rozlišení existuje také v němčině (Wirkung, Folge), v jiných jazycích zpravidla není.
- ²⁸ Srov. A. I. Ujemov, *Předchází příčina účinku?* *Filos.* čas. 6/1959: V. Filkorn, studie cit. v pozn. 24, monografie *Úvod do metodologie vied*, Bratislava 1960, str. 175 a j.: L. Tošenovský, *Filos.* čas. 2/1962, str. 237 n.
- ²⁹ Máme na mysli práce: V. Filkorn, *Metóda vedy*, Bratislava 1956; J. Zelený, *O logické struktuře Marzova Kapitálu*, Praha 1962; J. Bartoš, *Pojem „náhoda“ u Hegela a u zakladatelů marxismu*, Sborník prací fil. fak. brněnské univ., řada G, roč. 1959.

ПРОБЛЕМА ОБЩЕЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАУЗАЛЬНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДВИЖЕНИЯ

Познание объективной закономерности движения относится к самым древним проблемам человека. В теории она первоначально выражалась рядом общих понятий, как напр. *logos*, *nús*, *ananké*, китайским понятием *tao* и т. п. В отличие от этих общих понятий категориями „причина“ и „следствие“ отражают закономерность вполне конкретного, отдельного действия. Каузальные категории в философское мышление были введены Демокритом, и с тех пор они стали источником решения многочисленных философских проблем.

Сложные проблемы связаны с происхождением каузальных категорий. Они имеют антропоморфный характер и в прошлом, по-видимому, были связаны с анимистическими представлениями. Некоторые буржуазные авторы использовали это для борьбы против каузальности. Но их упреки не были обоснованными. Антропоморфные или даже анимистическое происхождение философских категорий нашло свое отражение в большинстве других понятий (напр. понятие „случайность“ и „сила“), что, однако, не было важным для их дальнейшего развития. Критерием истинности каузального мышления является сама практика.

Кто-нибудь мог бы предполагать, что из схемы человек → его поступок возникла упрощенная схема причина → следствие. Однако сущность этой тенденции надо искать в другом месте. В статье, написанной на немецком языке и опубликованной в Сборнике трудов философского факультета, № G 5, мы занимались каузальными анализами в повседневном мышлении и показали, что каузальная схема возникла как какой-то „метод главного звена“. Если каузальный метод должен стать непосредственным побуждением к поведению, то он в значительной мере упрощается и действует в согласии с правилами, приведенными автором вышеупомянутой статьи. Теоретические каузальные анализы обладают выс-

шим уровнем общности, абстрагируют от случайностей и глубже проникают в суть исследуемых процессов. Поэтому теоретический каузальный анализ бывает более комплексным и менее упрощает отражение действительности. Вот почему большинство марксистских философов признает плюрализм причин. Само собой разумеется, что всегда надо отличать главные причины от второстепенных и все другие менее существенные условия и обстоятельства, чтобы каузальный анализ не превратить в одно кондиционалистическое описание.

Временная черта является для каузального отношения довольно характерной, но не существенной, так как она вытекает из генетической черты; поэтому временная последовательность между причиной и следствием не является необходимой. Спорными можно считать формулировки, говорящие об обратном воздействии следствия; более правильным является то, что само следствие иногда бывает причиной обратного воздействия. Притом мы должны отдать себе отчет в том, что различные сложные отношения, как напр. отношения базиса и надстройки, нельзя выразить только понятиями „причина“ и „следствие“, так как для их мыслительного воспроизведения имеется очень много других марксистских философских понятий. Что касается базиса и надстройки, материи и сознания, формы и содержания и т. п. лучше говорить о первичном и вторичном, чем о каузальном отношении.

Движение в объективной реальности представляет собой совокупность большинства процессов и групп процессов. Эти процессы постоянно изменяются, соединяются, различаются, и в них можно наблюдать качественно различные этапы. Каузальные интерпретации отражают объективные связи этого движения или, по крайней мере, некоторые его черты.

Автор задумывается над проблемой, каковы общие черты каузальной интерпретации движения. Он постепенно отвергает те его характеристики, которые или являются только тавтологиями, или выражают лишь один тип каузальных анализов и не обращают внимания на то, что каузальные анализы представляют в современной науке и философии дело очень совершенное и разнообразное и полностью отвечают сложности сегодняшнего теоретического мышления. Автор приходит к заключению, что каузальный анализ исследует явление так, что он исследует место его возникновения в контексте различных процессов, их этапов, сторон и диалектических отношений и отражает возникновение явления или с возможной относительной полнотой — при теоретическом исследовании —, или коротко и отрывочно — при ответах на практические вопросы —, уделяя внимание прежде всего самым основным связям.

Итак, современный марксистский каузальный анализ необходимо характеризовать как генетический анализ. Кроме того возможно добавить, что внимание обыкновенно обращается на те генетические связи, которые касаются *одного* явления или группы явлений. Современный каузально-генетический научный анализ отражает сложную диалектику движения уже настолько точно, что в некоторых случаях обычных каузальных категорий из-за их схематичности ими даже не пользуемся.

Перевел Иржи Бронец